

İslâm'ın Erken Döneminde Parasal Uygulamalar ve Kâğıt Para

Dr. Hakan Şahin

Miladi yedinci yüzyılda İslâm dininin doğuşu ve takipçi sayısının hızla artmasıyla birlikte Arap yarımadası iktisadi açıdan, daha önce benzeri görülmemiş bir yükseliş dönemine girmiştir. Bu yükseliş döneminde savaşların ve toprak genişlemesinin payı olduğu muhakkaktır. Ancak bununla birlikte Arapların İslâm öncesi dönemlerden gelen ticari faaliyetlerindeki artışın da etkisi olduğu tartışılmazdır. Arap halkının ticari konularda ne kadar yetkin olduğunu kısaca ifade etmek için meşhur bir rivayeti hatırlatmak yeterli olacaktır:

Allah'ın elçisi hicretten sonra Abdurrahman bin Avf ile Sa'd bin Rebi'yi kardeş yaptı. Sa'd bin Rebi', Abdurrahman bin Avf'a dedi ki "Malımın ve evimin yarısı benim, yarısı senin olsun. İki hanımım var, hangisini beğenirsen onu boşayayım, sen nikahla." Abdurrahman bin Avf ise şöyle dedi: "Kardeşim, malın da eşin de sana mübarek olsun. Sen bana pazarın yerini göster."¹

Söz konusu dönemde Arapların, daha özelde ise Kureyş halkının iştigal ettiği ticari faaliyetler içinde finansal aracılık faaliyetlerinin de yer aldığı bilinmekle birlikte bunun hacmi ve ticari hayata olan etkisinin yeterli düzeyde anlaşılamadığı görülmektedir. Halbuki finansal aracılık faaliyetlerinin, iktisadi işlem maliyetlerini azaltarak ticari hayatı bir hayli kolaylaştırdığı, daha hızlı ve daha güvenli hale getirdiği bilinmekte olduğundan Kureyş halkının ticari başarısının arkasında nispeten başarılı bir finansal aracılık sektörünün bulunduğunu düşünmek makul görünmektedir.

Dönemin konuya ilişkin kayıtlarına bakıldığında ilk göze çarpan husus, Arapların kâğıt para kullanımı konusunda tahmin edilenden daha fazla deneyime sahip olduğudur. Aktarılan bilgilere göre Arapların İslâm öncesi dönemlerde gerçekleştirdiği milletlerarası panayırlarda itibarlı tüccarlar çek kullanarak alışveriş yapmaktaydı. İnsanlar varlıklı ailelerin mensubu olan tüccarların borçlarını ödeme

gücüne güvendiğinden dolayı onların çeklerini muteber bir ödeme aracı olarak kabul etmekteydi.²

Çeklerin Arap yarımadasında ne zamandan beri kullanıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte İslâm'ın doğuşuna tanıklık eden dönemde Zübeyir bin Avvam (ö. 36/656) gibi bazı sahabelerin çek/senet düzenlemek, havale ve ödeme emri gerçekleştirmek gibi finansal işlemlere aracılık ederek gelir temin ettiği bilinmektedir.³ Bu nedenle Arap yarımadasındaki kâğıt para kullanımının tarihsel köklerinin daha eskilere gittiği tahmin edilebilir.

Kâğıt paranın icadı genellikle kâğıdın ilk kez üretildiği miladi birinci yüzyıla tarihlendirilir. Bu dönemde Doğu Han'da bir saray görevlisi olan Cai Lun (ö.121) ilk kez papirüs bitkisinden, bugün kullandığımız kâğıtları andıran bir malzeme üretilebileceğini keşfetmiştir.⁴ Çok geçmeden bu malzeme hem resmî hem de ticarî nitelikli evrakların düzenlenmesinde kullanılır hale gelmiştir.⁵ Takip eden birkaç yüzyıl içinde kâğıt üretimi ve kullanımına dair tekniklerin Orta Asya ticaret yolları üzerinden Orta Doğu'ya ve Arap dünyasına ulaştığı tahmin edilmektedir.⁶

Kureyşli Arap halkının, özellikle Kusay bin Kilab (ö. 480) döneminde daha organize bir toplum haline gelmesi⁷ ve onun torunu olan Haşim bin Abdümenaf (ö. 524) döneminde uzun mesafeli ticari faaliyetlere başlamış olması bu teknolojinin Arap dünyasına ulaşma tarihini miladi altıncı yüzyılın başlarına tarihlendirmemize olanak vermektedir. Nitekim o dönemlerde tüccarlar açısından Arap yarımadasının en büyük problemi yol kesicilik ve haydutluktu. Tüccarların bu problemi çözmek için parasal varlıklarını, birkaç merkezde acentesi bulunan zengin sarraflara emanet ederek onlardan karşılığında “süftece” denen nama yazılı senetler aldığını ve bu senetleri gittikleri yerlerde tahsil ederek soygunculara karşı bu şekilde bir güvenlik önlemi aldıkları bilinmektedir.⁸ Haşim bin Abdümenaf'ın yaz aylarında Arap yarımadasının kuzeyindeki Şam'a, kış aylarında ise güneyindeki Yemen'e kadar yolculuk eden ticari kervanlara liderlik eden ilk kişi olduğu bilindiği için bu ticari seyahatlerde ilk kez süftece kullanan kişi olması da hayli muhtemel görünmektedir. Netice itibarıyla İslâm'ın doğuşu esnasında Arapların yaklaşık bir asırdır kâğıt paraya aşina olduğu tahmin edilebilir.

Bazı yazarlar Arap halkının kâğıt para kullanımına İslam'dan çok önceki dönemlerden beridir alışkın olduğunu belirtmekte, hatta buna Bakara suresinin, borç ilişkilerini yazıya dökerken nelere dikkat edilmesi gerektiğini belirten ayetini delil olarak göstermektedir.⁹

O dönem kâğıt paraların nasıl kullanıldığına gelecek olursak, bunun temelde ya doğrudan doğruya borçlanma ya da mevcut bir alacağı devretme işlemine dayandığını söyleyebiliriz. Daha önce ifade edildiği gibi zengin tüccarlar alışveriş yaparken yanlarında fazlaca madeni para taşımak yerine çek yazarak alım yaparlardı. Ayrıca farklı şehirlerde ticari faaliyetleri bulunan kişiler bu şehirler arasında fon transferi gerçekleştirecekleri zaman altın ve gümüş paraların doğrudan transfer edilmesi gibi hayli riskli ve maliyetli bir iş yapmak yerine aralarında borç senetleri düzenleyerek bu senetleri ticari yolculuklar esnasında beraberlerinde götürmekteydi. Senetlerin üzerinde yer alan lehdar bilgisi onları kişiye özel (nama muharrer) hale getirdiği için muhtemel bir soygunda çalınmasını anlamsız kılmakta ve dolayısıyla alacaklının bu soygundan zarar görme ihtimalini de zayıflatmaktaydı. Aynı zamanda tüccarları mal taşımak için katlanmaları gereken maliyetten de kurtardığından dolayı epey rağbet görmekteydi. Bu tip senetlere 'süftece' adı verilmekteydi.¹⁰

İlerleyen tarihlerde üzerinde lehdar bilgisi olmayan (hamiline muharrer) senetler de üretilmiştir. Bu senetler anonim olduğu için kimin elindeyse onun tahsil etmesi mümkündü. Bunlara 'sak' adı verilmekte ve daha çok günlük işlemleri kolaylaştırmak veya yerel çapta borç alışverişi gerçekleştirmek için kullanılmaktaydı. Bu kelime İtalyanca diline "çek" şeklinde geçmiş ve bu haliyle yaygınlaşarak günümüze kadar kullanımda kalmıştır. Bu senetleri düzenleyen tüccarların bazıları bunu mevduat toplama amacıyla yapmaktaydı. Onlar mevduat kabul ederken yüklü miktarda madeni parayı saydıkları için birbirinden farklı madeni paraların ağırlığını, saflığını, kalitesini ve satın alım gücünü hesaplama konusunda da uzman olmuşlardı. Bu tüccarların aynı zamanda dönemin sarrafları olduğunu da söyleyebiliriz.¹¹

Mevcut bilgiler ışığında dönemin en meşhur sarrafının, aynı zamanda İslâm dinine mensup olan ilk on kişiden (aşere-i mübeşşere) biri olan Zübeyir bin Avvam olduğu görülmektedir. Zübeyir bin Avvam, Hz. Muhammed peygamberlik görevini aldığı anda 15 yaşında bir genç olup ona ilk inananlardan olmuştur. Çok çalışkan biri olan Zübeyir, Mekke döneminde ticaretle uğraşırken, Medine'ye hicretin ardından

tarım ve kasaplık işleriyle de uğraşmıştır. Kılıç kullanma konusunda da kabiliyetli biri olup hem Hz. Peygamber'in yakın korumalığını yapmış hem de Bedir savaşında piyade ordusuna komutanlık yapmıştır.¹²

Zübeyir sarraflık faaliyetlerine başladığında zaten müslüman birisiydi. Hz. Peygamber tarafından onun işlerine hiçbir zaman müdahale edilmemiş olması İslâm dünyasında kâğıt para üretiminin ve kullanımının çok daha hızlı bir şekilde yaygınlaşmasını sağlamış, hatta kimi zaman Hz. Peygamber'in kendisi de henüz toplanmamış vergi (zekât) gelirlerinden bağış ya da ödeme yapmak gerektiğinde çek (sak) düzenlettirmiştir.¹³

Kâğıt para kullanımı Halife Ömer döneminde daha kurumsal hale getirilmiştir. Bir rivayete göre kendisine yıl belirtilmeden Şaban ayına vadelenmiş bir çekten kaynaklanan bir dava getirildiğinde hicri takvim uygulamasına başlanmıştır.¹⁴ Ayrıca onun döneminde hazine (beytülmal) tarafından yapılan ödemelerde çek kullanıldığına dair pek çok rivayet bulunmaktadır.¹⁵ İbni Abdi'l-Hakem'in aktardığına göre Halife Ömer'in zamanında hazinedarlık yapan Zeyd bin Sabit, bu çekleri keşide ederken ithal papirüs kâğıdı kullanmış ve arkalarına hilafet mührü basmıştır. Ayrıca bu dönemlerde vergilerini hazineye çek ile ödeyen kişilerden de bahsedilmektedir.¹⁶

Halife Ömer gıda mallarında kıtlığın yaşandığı bir buhran döneminde Medine'ye yeni mallar gelene kadar, sadece gıda malları karşılığında harcanmak üzere özel birtakım kâğıt paraların hazine tarafından ihraç edilmesini sağlayarak belki de tarihte ilk kez gıda kuponu üreten hükümdar olmuştur. Bir rivayete göre bu gıda kuponları dahi tüccarlar arasında alınıp satılır hale gelmiş ve bir ikincil piyasa, başka bir deyişle bir menkul kıymet piyasası ortaya çıkmıştır. Bazı tüccarların bu senetlerin ticaretinden %100'e yakın bir kâr elde ettiği bildirilmektedir.¹⁷ Bu bilgilerden hareketle Halife Ömer'in döneminde kâğıt para kullanımının epey yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Sarrafların ise resmî/idari talimat ile kâğıt para üretmesi devletin, gerekli gördüğünde finansal sistem üzerinden bir iç borçlanma hacmi yaratabilmesine işaret etmektedir. Dolayısıyla Halife Ömer döneminde kâğıt para üretiminin devlet denetimi altında daha kurumsal hale getirildiği dahi iddia edilebilir.¹⁸

Kâğıt para üretiminin avantajlarını çok iyi gören halife papirüs bitkisinin ithalat masrafından kurtulabilmek için bilahare deve derisinden para malzemesi olarak

kullanılabilecek parşömen tipi kâğıt üretimine niyet etmiştir. Ancak tecrübeli tüccarlardan oluşan danışmanlarının onu, bu yöntemin çok hızlı bir şekilde yaygınlaşacağı ve nihayetinde hayvanların telef edileceği yönünde uyarmasına binaen bu niyetinden vazgeçmiştir.¹⁹

Burada küçük bir parantez açıp şunu belirtmeliyiz ki yedinci yüzyılda yaşamış çöl tüccarlarının dahi para üretiminde maliyetin düşmesini istenmeyen bir durum olarak değerlendirmesi ve paranın nispeten maliyetli bir şekilde üretilmesini desteklemesi, para politikası konusunda saf rasyonel düşünciyi ve sağduyuyu yansıtan ibretlik bir anekdotur.

Aktarılan bilgiler Halife Ömer'in döneminde özellikle fetih hareketlerinin hız kazanması, müslümanların oldukça geniş bir coğrafyada idari ve ticari faaliyetleri kontrol altına alması gibi faktörlerin de etkisiyle kâğıt para üretiminin arttığını ve yukarıda aktarılan bilgiden de anlaşılacağı gibi resmî nitelikli (mühürlü) kâğıt paraların dahi üretildiğini göstermektedir. Daha önceleri Zübeyir bin Avvam gibi serbest çalışan sarrafların ticari gereksinimlere göre ürettiği sak ve süftece isimli borç senetleri kısa bir süre içinde kamu harcamaları için de üretilir hale gelmiştir. İran'ın fethinden sonra ise bu alanda genellikle cehbez denen profesyonel sarraflar istihdam edilmiştir.

Süftecelerin Hz. Peygamber döneminde yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu senetlerin güvenlik açısından sahip olduğu avantaj, süftecelerin dış ticarete ve havale işlemlerinde etkin olarak kullanılmasını sağlamıştır.²⁰ Bu sayede süfteceler erken dönem İslam toplumlarından itibaren sermayenin oldukça likit ve uluslararası ölçekte hareketli hale gelmesine kayda değer bir katkı sağlamıştır.²¹

İslâm'ın yayılmasıyla birlikte çok geniş bir coğrafyada daha güvenli ticari faaliyetlere girme imkânına kavuşan erken dönem müslüman toplumlarında kâğıt para kullanımının devlet harcamalarını bütçelendirme konusunda önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Nitekim Emeviler döneminde memur maaşlarının tamamen kâğıt parayla ödenir hale gelmesiyle birlikte devlet hazinesinin gelir/gider hesabını yaparken madeni paraların çeşitliliğinden kaynaklanan zorluklar ve olası hesap hataları da asgari düzeye indirilmiştir. Kâğıt paranın yüzündeki (nominal) değeri üzerinden mübadele edilmesi ve kullanım kolaylığı ile hem piyasadaki para arzının hem de ona

bağlı olarak işlem hacminin arttığı söylenebilir. O dönemde birbirinin peşi sıra gerçekleşen fetihleri ve müslümanların pazarlarında alışveriş yapan nüfusun sürekli artmakta olduğunu göz önüne aldığımızda para arzındaki bu şiddetli artışın ticaret hacmiyle (işleme dayalı para talebiyle) dengelenerek fiyatlarda rahatsızlık verici artışlara yol açmadığını söylemek mümkündür.²²

İslam devleti kurumsal açıdan en olgun haline Abbasiler döneminde ulaşmıştır. Abbasiler dönemi yerinden yönetimlerin güçlendiği, çoğulculuğun ve çok kültürlü yaşamın yaygınlaştığı, ekonomik refahın arttığı ve bilimsel gelişmelerin hız kazandığı bir dönem olarak genellikle “İslam’ın altın çağı” ifadesiyle anılmaktadır. Bu dönemde bürokratik yönetim sistemi Sasani geleneğinin etkisiyle yeniden dizayn edildiğinden tüm vilayetlerin hazinedarlığı cehbezler tarafından yürütülmekteydi.

O dönemde sarraf kelimesi madeni paraları birbiriyle değiştiren, gerektiğinde insanlara borç veren veya onların varlıklarını borç ya da emanet olarak kabul eden, çek düzenleyen ve ödeme emrine dayalı havale yapabilen kişileri ifade etmekteydi. Aslı Farsça olan cehbez kelimesi ise bu faaliyetlere ek olarak hazineye borç veren veya hazineye ödenecek borçları tahsil eden, vilayetlerde veya hilafet merkezinde görevli olup bu ikisi arasındaki borç/alacak ilişkilerinin hesabını yapan ve çok daha büyük bir sermaye ile iş yapan kişileri ifade etmekteydi. Başka bir deyişle sarraflar daha çok şahıslara ve tüccarlara hizmet veren finansal aracıları, cehbezler ise hem tüccarlara hem de idari kurumlara hizmet veren ve genelde daha kurumsal çalışan finansal aracıları ifade etmekteydi.²³

Sak ve süfteceler üretilirken dayanak varlık olarak kullanılan para birimleri genellikle dinar (altın para) ve dirhem (gümüş para) idi. Bu paraların ağırlığında görülen çeşitlilikten kaynaklanan problemler sırasıyla Hz. Peygamber ve Halife Ömer’in dönemlerinde yapılan birkaç düzenleme ile ortadan kaldırılmıştır.

Para Standardizasyonuna İlişkin Uygulamalar

İlk olarak Hz. Peygamber’in Medine pazarında parasal malları tartmak için kullanılan ölçüleri standart hale getirmesi söz konusudur. O dönem altın ve gümüşün yanı sıra buğday, arpa, hurma ve tuz gibi mallar da dayanıklılığı ve homojen (misli)

olma vasfından ötürü parasal amaçlarla kullanılmaktaydı. Bu malların ağırlığı büyük tartılarla ölçülürken altın ve gümüş daha hassas teraziler ile ölçülmekteydi. Mekke, coğrafi şartları dolayısıyla ekin yetiştirme konusunda Medine kadar verimli topraklara sahip değildi. Ancak bir dinî ve ticari merkez olmasından ötürü farklı niteliklere sahip pek çok madeni para Mekke piyasalarında tedavül etmekteydi. Bu nedenle hassas terazi kullanımı açısından Mekkeliler, gıda tartısı açısından ise Medineliler daha tecrübeliydi. Hz. Peygamber de tam olarak bu doğrultuda bir düzenleme yaparak şöyle söylemiştir:

“Terazi Mekke halkının terazisi, tartı Medine halkının tartısı olacaktır.”²⁴

Bu düzenleme, ölçüm aletlerindeki farklılıktan kaynaklanan problemleri ortadan kaldırarak piyasadaki işlemleri daha kolay ve güvenilir hale getirmiştir. Ayrıca hadis kaynaklarında Hz. Peygamber’in, hali hazırda kullanılan madeni paraların ağırlığıyla oynanmaması hususunda da uyarıda bulunduğu rivayetlere yer verilmektedir:

“Allah’ın elçisi müslümanlar arasında tedavül eden sikkenin bir zaruret olmadıkça kesilmesini yasakladı.”²⁵

Halife Ömer ise madeni paraların ağırlıkları konusunda bir düzenleme yaparak standart para birimi ağırlıklarını belirlemiştir. Bu düzenlemeye göre “dinar” kelimesi tam olarak 1 miskal ya da 20 kırat (4,25 gr.) ağırlığında altın paraya, “dirhem” kelimesi de tam olarak 14 kırat (2,975 gr.) ağırlığında gümüş paraya denk gelmektedir. Bu ağırlık ölçüsünün tuttuğunu teyit etmek için terazide 10 dirhem 7 dinara denk gelmesi gerekir. Bu durumda terazinin her iki kefesinde de 29,75 gram olacaktır. Bu ölçüyle ağırlığı teyit edilen paraların birim satın alım güçleri arasında ise genellikle 1’e 10’luk bir oran bulunmaktadır. Yani standart 1 dinar, satın alım gücü olarak standart 10 dirheme denktir. Terazinin bir kefesinde 7 dinar (70 dirhem) değerinde para diğer kefesinde de 10 dirhem değerinde para olduğu için gramaj bazında satın alım gücü itibarıyla 1 gram altın 7 gram gümüşe denk gelmiştir. Bu sebeple bu ölçüye *vezn-i seb’a* (7 ölçüsü) denilmiştir.²⁶

Yapılan bu düzenleme gerek piyasadaki işlem maliyetlerini azaltması gerekse piyasa ile hazine arasındaki mali ilişkileri düzene sokması açısından oldukça etkili olmuş olmalıdır ki yüzyıllar boyunca yürürlükte kalmıştır. Bugün dahi Sünni İslam

dünyasının genelinde müslümanlar altın ve gümüş cinsinden birikmiş varlıklarının zekât nisap miktarını hesaplarken bu düzenlemedeki ağırlıkları esas alırlar.²⁷ Dolayısıyla sarrafların ve cehbezlerin gerçekleştirdiği ve yukarıda bazı örnekleri verilen finansal işlemlerdeki miktarları bu ölçüler ışığında değerlendirmek gerekmektedir.

Halife Ömer, Sasani İmparatorluğu'nu savaş alanında mağlup edip İran topraklarını fethettikten sonra Dımaşk (Şam) darphanesini çalıştırmaya devam etmiş ve 14 kırat ağırlığında dirhem bastırmıştır.²⁸ Bununla birlikte gümüş paranın üzerindeki Sasani motiflerini değiştirdiğine veya özgün bir formda yeni para bastırdığına dair nümismatik eserlerinde herhangi bir bulguya rastlanmamaktadır. Aksine onun döneminde mevcut dirhemlerin aynı şekilde (Sasani tarzında) yeniden darbedildiğine dair rivayetler dahi bulunmaktadır.²⁹ Onun amacı esasen paranın ayarını ve ağırlığını sabitlemek suretiyle onun “hesap birimi” olma işlevini güçlendirerek hem piyasadaki hem de kamu maliyesindeki işlem maliyetlerini azaltmaktı ki bu işte epey başarılı olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

İslam tarihindeki ilk özgün madeni para basımı hadisesi Emeviler döneminde, halife Abdülmelik bin Mervan (ö. 86/705) tarafından gerçekleştirilmiştir. O döneme kadar müslümanlar, dinar ve dirhemleri, Bizans ve Sasani devletleri tarafından nasıl basıldıysa o şekilde kullanıyor, küçük hacimli mübadelelerde ise buğday, arpa, hurma ve tuz gibi gıda maddelerinin yanı sıra “fels” diye ifade edilen bakır paraları kullanıyorlardı. Felsler nispeten düşük değere sahip olduğundan alışverişlerde genellikle ağırlığı üzerinden işlem görmüştür.

Abdülmelik bin Mervan para basımına başladığı ilk yıllarda (696-7) dinar ve dirhemleri özgün motiflerine benzer şekilde taklit ederek bastırmış, daha sonra 698 yılında ilk kez İslami motiflerle bezenmiş dinar basımına başlamıştır. Onu bu konuda motive eden en önemli unsurun, Afrika'ya yönelik fetihlerin bir sonucu olarak, daha önce Bizans'ın kontrolünde olan Nil nehri kıyılarındaki altın madenlerine erişim sağlaması olduğu iddia edilebilir.³⁰ Halife sadece dinar değil, dirhem de bastırmıştır. Dirhemlerin basımında Sasani İmparatorluğu döneminde de işletilen Dımaşk darphanesi kullanılmış ve burada Sümeyr adında musevi bir sarraf görevlendirilmiştir. Bu nedenle o dönem basılan dirhemlere bu kişiden hareketle “sümeyrî” denmiştir.³¹

Birbirinin peşi sıra darphaneler açılmıştır. Aktarılan bilgilere göre Emeviler hilafetinin yıkıldığı 750 yılında aktif olarak çalışan 71 adet darphane bulunmaktadır.³²

Halife Abdülmelik'in bastırdığı dinar ve dirhemler Halife Ömer'in belirlediği standart ölçülerde olmuştur. Esasen dinar için belirlenen standart ağırlığın tesadüfi olmadığını da belirtmemiz gerekir. Zira 4,25 gram (20 kırat) bir miktar kullanılmış ve hafif yıpranmış dinarların ağırlığına denk gelen bir ölçü olarak Arap tüccarların eskiden beri kullandığı Bizans dinarlarının ortalama ağırlığına tekabül etmekteydi.³³ Dolayısıyla Halife Abdülmelik'in bastırdığı dinarlar önceleri hem şekil hem de ağırlık açısından *solidus* (ç. *solidi*) olarak bilinen Bizans dinarlarının tam bir taklidi olmuştur.

Dinar, Bizans İmparatorluğu'nun ürettiği ve uzun yıllar boyunca Akdeniz ticaretinde tedavül eden en geçerli ve itibarlı uluslararası para birimi olduğundan³⁴ halifenin dinar basımında mevcut modeli büyük ölçüde korumuş olması ekonomik açıdan anlamlıdır. Dirhemlerde ise durum böyle olmamıştır. Zira dirhem, müslümanların ortadan kaldırdığı bir milletin parası olduğu için İslami dirhemlerin basımında bir ağırlık değişikliği söz konusu olmuştur. Sasani döneminde üretilmekte olan İran dirhemleri 3,5-4 gram ağırlığı arasındayken Halife Abdülmelik tarafından bastırılan dirhemler, Halife Ömer'in belirlemiş olduğu ölçü olan 14 kırat (2,975 gram) ağırlığında olmuştur.³⁵ Bu durumun bir sebebi dirhem, dinarın aksine çok eski bir ağırlık birimi olmasıdır. Antik Yunanca *drahmi* kelimesinin değişmiş bir hali olan dirhem kelimesi pek çok millette bir ağırlık birimi ve o millete özgü gümüş paraları ifade eden bir terim olarak kullanılmaktaydı. Bu nedenle Arap toplumunda kullanılan dirhemlerin bazıları İran dirhemi, bazıları Yemen dirhemi olup ağırlıkları 10, 12 yahut 20 kırat civarlarında olabilmekteydi. Halife Ömer'in belirlediği standart ağırlık olan 14 kırat, esasında mevcut dirhemlerin ağırlıklarının aritmetik ortalamasından ibaret olup bundan başkaca bir önemi bulunmamaktadır.³⁶ Ayrıca dinar basımında mevcut model üzerinde neredeyse hiçbir değişiklik yapılmazken dirhemlerin basımında -pek azı hariç- bütün halifeler kendi isimlerini paranın üzerine yazdırmıştır.³⁷

Paranın tarihine ilişkin eserler kronolojik sıralamada genellikle madeni parayı kâğıt paranın önüne yerleştirme eğilimi içerisinde. Arap toplumunda para üretimi açısından konuya baktığımızda durumun bunun tam tersi olduğunu söylememiz gerekir. Onlar madeni parayla öteden beri tanışık oldukları halde sadece yabancı milletlerden ticaret yoluyla elde edilen paraları kullanmış ve kendilerine ait orijinal

bir madeni para üretimine girmeyi düşünmemişlerdir. Oysa kâğıt paranın gerek üretimindeki kolaylık gerekse ticaret hayatındaki avantajlarından ötürü -çalışmamızın başında verdiğimiz örneklerden de anlaşılabilceği gibi- kâğıt para üretimi ve kullanımı konusunda diğer milletlere kıyasla çok daha erken davranmışlardır.

Sürecin bu şekilde gelişmesinde etkili olan faktörlerden biri Arap toplumunda bir devlet organizasyonunun ve dolayısıyla madeni para basarak kendi otoritesinin reklamını yapmak isteyecek bir hükümdarın bulunmamasıdır. Bu nedenle onlar açısından madeni paranın üzerinde ne yazdığı, hangi dilde yazdığı yahut hangi hükümdarın resminin bulunduğu da bir önemi yoktu. Onlar altın ve gümüş gibi değerli metallere üretilmiş olan madeni paraları daima tartarak, bakır ve diğer düşük değerli metallere üretilmiş olanları ise sayarak kullanmışlardır. Ayrıca Mekke'nin bir dinî turizm merkezi olması ve oraya çok farklı milletlerden farklı ayar ve ağırlıkta madeni para akışının olması zaman içinde Kureyş halkının, paraların gerçek değerini tespit etme konusunda epey uzman hale gelmesini sağlamıştır.

Bir diğer faktör ise Arap halkının altın ya da gümüş madenlerine erişimi bulunmadığı gibi para basma konusunda herhangi bir bilgisinin de olmamasıdır. Dolayısıyla onlar için böyle maliyetli bir işe kalkışmanın ne bir anlamı ne de imkânı vardır. Fakat kâğıt para üretiminin madeni para üretimine nispeten çok daha kolay olması ve onların en çok ihtiyaç duyduğu borçlanma ve havale gibi hayati işlemlerin bu yöntem ile güvenli bir şekilde gerçekleştirilebileceğini gözlemlemiş olmaları onları kâğıt para üretimi konusunda çok daha fazla teşvik eden faktörler olmuştur.

Bazı rivayetlere göre halife Abdülmelik dahi ilk zamanlar orijinal bir madeni para üretmeyi düşünmemiştir. Onun böyle bir işe girişmesinin esas sebebi Arap tüccarların, Bizans'ın kontrolündeki bölgelerde kullandığı kâğıt paraların üzerindeki Hristiyan inançlarına aykırı resmî ibarelerin Bizans İmparatorunu rahatsız etmiş olması ve imparatorun bunun üzerine halifeyi, -buna engel olmadığı takdirde- Bizans dinarlarının üzerine de anti-İslamî ibareler yerleştirmekle tehdit etmesidir. Halifenin ancak bu tehdit karşısında Bizans dinarını İslam devletinin hakimiyeti altında bizzat bastırmaya karar verdiği iddia edilir.³⁸ Bu rivayet ilk basılan altın paraların niçin Bizans dinarının birebir taklidi olduğunun arkasında yatan siyasi sebebi bize göstermektedir.

Madeni para üretimi iktisadi olmaktan çok siyasi bir uygulamadır. Madeni para, tedavül ettiği bölgelerde hükümdarın siyasi otoritesini perçinlemeye hizmet eder ve orta çağlarda genellikle bu amaçla gerçekleştirilmiştir. Arap toplumunda ise Hz. Peygamber’e kadar bir devlet ya da bir lider söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla Arap toplumunda paranın ekonomik işlevselliği siyasi niteliklerinden daha önemli olduğu için onlar uzun bir süre madeni para üretimine girişmemiş, fakat imkânını bulduğu ilk andan itibaren kâğıt para (çek, senet, vb.) üretmiş ve kullanmışlardır.

Bu noktada kısa bir parantez açıp çalışmamızda kâğıt para kavramını, özel kişi veya kurumlar tarafından düzenlenen ve bir ödeme aracı olarak kullanılan her türlü belgeyi, yani banknotları da ifade edecek anlamda kullandığımızı hatırlatalım. Zira para kavramını yalnızca devlet ile ilişkilendiren okurlar, bu çalışmada bahsi geçen belgelerin nasıl kâğıt para olarak nitelendiğini merak edebilirler. Bunun nedeni Irving Fisher’ın belirttiği gibi *“alışverişlerde genel bir geçerliği bulunan her şeyin para olarak kabul edilmesi gerektiği”*³⁹ ve Arap toplumunda özel şahıslar (tüccar, sarraf, vb.) tarafından üretilen çeklerin alışverişlerde genel geçerliğe sahip olmasıdır. Bu çekler esasında onları düzenleyen kişilerin borcunu ifade ettiği için üzerinde yazan değer neyse o değerde mal para ile eşdeğer görülmekteydi. Örneğin üzerinde 100 dirhem yazan bir sak, onu düzenleyen kişinin 100 dirhemlik borcunu ifade ettiği için - keşideciye duyulan güven herhangi bir sebeple sarsılmadığı müddetçe- 100 dirhem gümüş para ile aynı kabul ediliyordu. Dolayısıyla ticaretle bu kadar haşır neşir olup kâğıt parayı yaygın olarak kullanan bir topluma mensup olan birinin herhangi bir ticari işlem hakkında rivayette bulunurken “kâğıt para” anlamına gelen sak, süftece gibi kelimeleri özellikle zikretmesini gerektirecek bir sebep bulunmamaktadır.

Bu noktadan hareketle döneme ilişkin tarihsel kaynaklarda rastlanan rivayetlerde bahsi geçen ticari işlemlerde kullanılan para türünün madeni para olduğunu varsaymak için bir gerekçemiz olmadığını söyleyebiliriz. Daha basit bir şekilde ifade etmek gerekirse, örneğin Hz. Peygamber’in 100 dirheme bir deve aldığını belirten bir rivayet ile karşılaşıldığında Hz. Peygamber’in o işlemi 100 dirhem gümüş para yerine 100 dirhemlik bir sak ile gerçekleştirmiş olması pekâlâ mümkündür. Ev, arazi, vb. gibi yüksek değere sahip mülkiyetin alım satımıyla ilgili rivayetlerde ise söz konusu işlemin kâğıt para ile gerçekleştirilmiş olması çok daha yüksek bir ihtimaldir.

Kâğıt para ticari açıdan madeni para türlerine kıyasla çok daha avantajlıdır. Madeni paradan daha hafif olması, kolay taşınabilmesi, üzerine istenen herhangi bir değerin yazılabilmesi, istendiğinde kimin lehine olduğu veya kimden tahsil edileceği gibi bilgilerin belirlenebilmesi, saflığını veya kalitesini ölçmeye gerek duyulmaması; üretiminin daha kolay, saklanma maliyetinin ise daha düşük olması, vb. gibi nedenler Arap toplumunda ve onlara müteakip Orta Çağ ticaret hayatının genelinde kâğıt paranın giderek çok daha fazla yer kaplamasını sağlamıştır. İktisat tarihçileri arasında dünya çapındaki bu parasal dönüşüme Arap toplumunun öncülük ettiğini düşünenler bulunmaktadır.⁴⁰ Bunun çarpıcı göstergelerinden biri bugün pek çok modern parasal işlemi tanımlamak için kullandığımız terimlerin etimolojik olarak ya Arapça ya da Farsça kökene sahip olmasıdır.⁴¹

- Sak/Çek (چك/سك) → Check : Nâma yazılı senet veya kâğıt para
 - Karz/Kredi (قرض) → Credit : Borç işlemi
 - Giro (جرو) → Giro : Bir ticari senedi tasdik/taahhüt etmek
 - Cari (جاري) → Liquid : Likit (nakde dönüştürülebilir) varlık
- Bu örnekte kelimenin sesi değil, anlamı transfer edilmiş ve her iki dilde de aynı şeyi ifade etmek için “akan/akışkan olan” anlamındaki kelimeler kullanılmıştır.*
- Keş/keşide (كش/كشيد) → Cash/encash : Para çekmek ya da çek, poliçe, vb. kıymetli evrak düzenlemek
 - Havale (حوالة) → Aval : Para transferi yapmak ya da bir para transferinde bir tarafı aracı/kefil tayin etmek
 - Kirat (قيراط) → Carat : Kıymetli madenlerde ağırlık ölçüsü (200 mg)
- İslam’ın erken dönemlerinde kullanılan kirat (212 mg.) ile bugün kullanılan karat (200 mg.) biriminin karşılık geldiği değerler neredeyse aynıdır.*

Bu terimlerin 21’inci yüzyılda halen kullanılıyor olması bahsedilen parasal dönüşümün Orta Doğu kaynaklı olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Bir görüşe göre Avrupa’da kâğıt para kullanımının yaygınlaştığı orta çağlarda eğer tüm ödemeler madenî parayla yapılmaya devam etseydi ticaret hayatı büyük ölçüde aksar ve geri kalırdı. Piyasadaki madenî paraların muazzam çeşitliliği büyük meblağlı işlemlerde bir uzman (vezzan/sarraf) yardımını zorunlu kılmaktaydı.

Uzmanlar ise sundukları hizmet karşılığında -doğal olarak- ücret almaktaydı. Öte yandan para sayma işi ciddi bir vakit kaybı olarak görülmekteydi. Tüccarların verimli işlem yapma konusunda ne kadar hassas olduğu hesaba katıldığında finansal araçlar tarafından denetlenen ödeme yöntemlerinin nasıl hızlı bir şekilde yaygınlaştığı daha iyi anlaşılmaktadır. Çek ve banknotlar sayesinde tüm ödemeler birkaç kalem hareketiyle gerçekleştirilebilir hale gelmiştir. Buna ilaveten işlem kayıtlarının kamusal denetime açık olması kâtip ve şahit tutma zorunluluğunu da ortadan kaldırmış, gerektiğinde hesap hareketlerinin detaylı bir dökümünü alarak yapılan işlemlerin ispatlanmasını kolaylaştırmıştır.⁴²

Arapların dünya çapındaki bu parasal dönüşüme nasıl öncülük edebilmiş olduğunun izahı bir miktar da Mısır'ın fethedilmesinde yatmaktadır. Nitekim kâğıt para üretiminde kullanılan papirüs bitkisi Afrika kıtasında ve özellikle de Nil nehri kıyılarında bolca yetişen bir bitkidir. Öyle ki papirüs bitkisi aynı zamanda “Nil Çimeni” olarak da bilinir. Bu nedenle Raşit halifeler döneminde fethedilen Mısır toprakları İslam Devleti'ne ve onun yönetimi altında yaşayan tüccarlara kayda değer bir para üretme kabiliyeti kazandırmıştır. Emeviler döneminde kamu maliyesinin büyük oranda kâğıt para ile finanse edilir hale gelmesinin arka planında yatan güçlendirici etkenlerden birinin de bu olduğu söylenebilir.

Müslümanların Akdeniz'de hızlı bir fetih hareketine girişmesi, sırasıyla İber Yarımadası'nın (İspanya & Portekiz) ve Sicilya'nın (İtalya) fethedilmesi, İslam topraklarında üretilen kâğıt paraların Akdeniz ticaretindeki tedavülünü de hızlı şekilde yaygınlaştırarak iktisat tarihi eserlerinde bolca yer verilen İtalya'daki bankacılık faaliyetlerini tetiklemiştir.⁴³ Avrupa kıtasında en erken kâğıt para örneklerinin 11'inci yüzyılda ortaya çıkması, en eski kâğıt fabrikalarının İspanya ve İtalya'da kurulmuş olması ve bugün dahi 500 tabaka kağıdı ifade etmek için İspanyolca ve İtalyancada kullanılan “resma/risma” kelimesinin Arapça aynı anlamdaki “rizme” (رزمة) kelimesinden Latin dillerine geçmiş olması gibi kanıtlar hem kâğıt paranın hem de kâğıt teknolojisinin Avrupa'ya Araplar tarafından taşındığına işaret etmektedir.

Avrupa kıtasında kâğıt paranın yaygınlaşmasıyla birlikte -özellikle altın para üretiminin kâğıt paraya kıyasla çok daha maliyetli olmasının da bir sonucu olarak- orta çağlardan itibaren artık altın para üretiminin piyasadaki para ihtiyacını karşılamak gibi iktisadi bir amaca değil, daha çok onu piyasaya süren hükümdarın

otoritesini ve egemenliğini sağlamlaştırmak gibi siyasi bir amaca hizmet edecek şekilde daralmaya başladığını söyleyebiliriz.

Kâğıt para kullanımı Abbasiler döneminde de (750-1258) artarak devam etmiştir. Memur maaşları ve erzak alımları gibi düzenli ödemelerin yanı sıra düzensiz hazine yardımları için dahi yetkililerin cehbezlere veya sarraflara tasdikli tahsisat belgeleri (hazine borcu) yazdırması olağan hale gelmiştir. Dokuz dirhem gibi küçük tutarlı ödeme emirlerinin dahi cehbezlere yazdırıldığına dair rivayetlerden hareketle kâğıt para kullanımının halk düzeyinde epey yaygınlık kazanmış olduğunu tahmin edebiliriz.⁴⁴ Aktarılan bilgilere göre 900'lü yılların başlarında, sadece İsfahan şehrinde aktif olarak çalışan iki yüz küsur sarraf ve cehbez bulunuyordu.⁴⁵

Abbasiler döneminde kamuda istihdam edilen cehbezler bazen hazine, bazen mültezim sıfatıyla hazine ile vergi mükellefleri arasındaki muameleleri düzenlemekte, gerektiğinde şahıslara olduğu gibi devlete de kredi vermekte, devletin talebi doğrultusunda daha çok veya daha az kâğıt para (sak) üretebilmekteydi. Miladî 10'uncu asırda Bağdat'ta kurulan Divanü'l-Cehbez tıpkı bir merkez bankası gibi çalışıyordu. Valiliklerde istihdam edilenleri de kattığımızda her biri ayrı bir eyaletteki kamu bankası gibi çalışan, aralarındaki nakit transferlerini kaydı para üzerinden (senet düzenleyerek ve karşılıklı mahsuplaşarak) gerçekleştiren cehbezlerin bugünkü FED benzeri özel bir tür "merkez bankaları zinciri" teşkil ettiği söylenebilir.⁴⁶

Abbasiler döneminde kâğıt para kullanımı yaygınlaşmış ve saklar üzerindeki tutarlar büyümüştür. Nasır-ı Hüsrev (ö. 1088) Basra'yı ziyaret eden tüccarların paralarını bir sarrafa yatırıp karşılığında çek defteri alarak piyasadaki tüm alışverişlerini kâğıt para ile gerçekleştirdiklerini kaydetmektedir.⁴⁷ Ticari işlemlerde birkaç dirhemden⁴⁸ 42.000 dinara (420.000 dirhem)⁴⁹ kadar geniş aralıktaki değerlere sahip sakların İslâm dünyasında tedavül ettiği rivayet edilmektedir. Kamu harcamalarında kullanılan sakların ise çok daha yüksek meblağlı olduğu görülmektedir. Muktefi-Billah (ö. 295/908) döneminde (902-908) ordu maaşlarını ödeme işinden sorumlu olan Ebu Abdullah İbn'ül-Cerrah (ö. 296/908) 120.000 dinar tutarında ödemeyi saklarla gerçekleştirmiştir. Abbasi Halifesi Harun Reşid (ö. 193/809), kardeşi Ali'ye veliahtlıktan feragat etmesi için 20 milyon dirhemlik bir sak vermiştir.⁵⁰

Abbasiler döneminde mahalli hazineler ile merkezî hazine arasında gerçekleşen para hareketlerinde süfteceler kullanılmaktaydı. Örneğin Ahmed bin Tolun'un (ö. 270/884) 875-879 yılları arasında Mısır'dan Abbasi Halifesi Mutemid-Alellah'a (ö. 279/892) gönderdiği süftecelerın yekûnu 2.200.000 dinarı bulmaktaydı. Hûzistan, Suriye ve Mısır vergileri Bağdat'a süfteceler vasıtasıyla aktarılıyordu. Kasım bin Dinar ve Ahmed bin Muhammed bin Rüstem vezirlikten azledilmeden önce Ali bin İsa İbn'ül-Cerrah (ö. 334/946) lehine 600.000 dirhemlik süftece düzenlemişti. Ebu Abdullah el-Beridi (ö. 332/944), vezirliğe tayin edilen İbn Mukle'ye (ö. 328/940) Ahvaz'dan 300.000 dinarlık süftece göndermişti. Mu'tazid-Billah (ö. 289/902) Kâbe ve civarının bakım ve onarım işleri için Bağdat'tan Mekke'ye süftece göndermişti. Tüccar Mısır'dan ve Endülüs'ten Irak'a, Irak'tan Mısır'a süftece keşide ediyordu. Tüm bu havale işlemlerine cehbezler aracılık ediyor, süftece düzenleme ve iskonto etme işlemleri karşılığında belli bir komisyon alıyorlardı. Örneğin 913 yılında Vezir Ali bin İsa İbn'ül-Cerrah devletin vergi alacaklarının iskontosu için cehbezlere altmışta bir (~%1,67) faiz vermektedir. Memurlara rüşvetin bile süftece aracılığıyla verildiğine dair örnekler olduğu bildirilmektedir.⁵¹

SONUÇ

Çalışmamız boyunca verilen örneklerden anlaşılabileceği gibi İslam'ın erken dönemlerinde yaşamış olan müslümanların kâğıt para kullanımı konusunda fazlasıyla deneyimli bir toplum olduğunu söylememiz gerekir. Şüphesiz bu durumun mimarı olan bankacılar ya da o dönemki ismiyle sarraflar ve cehbezler, müslümanların ticari faaliyetleriyle birlikte İslam kültürünün de Akdeniz havzasında hızla yayılmasının arkasındaki tetikleyici etkenlerin başında gelmektedir.⁵² Öyle ki o dönemlerde yaşamış olan müslüman tüccarlar dönemin en büyük siyasi ve askeri gücü olan Roma İmparatorluğunda bile uygulaması bulunmayan kâğıt parayı Akdeniz ticareti üzerinden İspanya ve İtalya bölgelerine taşıyarak Avrupa kıtasındaki parasal dönüşümde kritik bir rol oynamışlardır. Esasen Çin merkezli olan bu teknolojiyi İpek Yolu gibi Uzak Doğu'ya kadar uzanan ticaret yolları üzerinden keşfetme ve kendi toplumları içinde kullanıma sokma konusunda maharetli davranmış olmalarında hiç şüphesiz ticari hayata ve onu kolaylaştıracak uygulamalara dair güçlü bir ilgi ve heves

sahibi olmalarının payı büyük olsa gerektir. Buna benzer bir ilgi Fransız iktisatçı, yazar ve düşünür Frederic Bastiat'ın “sınırlardan mallar geçmezse ordular geçer” sözünde kendisini gösteren sanayileşme sonrası Avrupa kıtasındaki serbest ticaret yanlısı liberal toplum anlayışı ve onun beraberinde getirdiği zenginliğin arka planında da gözlemlenmiştir.

Kâğıt paranın mübadeleyi oldukça kolaylaştırması ve bu nedenle Arap toplumunda hızla benimsenmesi olgusundan hareketle para konusunda Aristoteles'ten beri süregelen klasik yaklaşımın erken dönem müslümanları tarafından da paylaşıldığını iddia edebiliriz. Bu yaklaşıma göre bir şeyi para yapan yegâne unsur onun yaygın bir mübadele aracı olarak kabul görmesinden ibarettir. Bu yaklaşım, Gazali ve İbni Teymiye gibi meşhur kelam ve fıkıh alimleri tarafından da paylaşılmakta olup altın ve gümüşü stoklamanın menedildiği ve parayı Allah yolunda harcamanın teşvik edildiği ayetin tefsirinde sıklıkla başvurulan bir izah olmuştur.⁵³

İslâm'ın altın çağında yaşamış olan müslümanların genel zihin dünyası ve iktisadi pratikleriyle örtüşen bu yaklaşım, onları mal para kullanma fikrinden daha da uzaklaştırarak kâh ticari işlemlerde kâh borç alışverişi veyahut bankacılık faaliyetlerinde çok daha likit nitelikteki kâğıt parayı kullanma fikrine ısındırmıştır.

Son 200 yıl içinde benzeri görülmemiş şekilde artan dünya zenginliğinin sebebi olan sanayileşme ve sanayileşmenin sebebi olan Avrupa kapitalizmi yaygın olarak İtalyan şehir devletlerine ve orada ilk kez ortaya çıktığı düşünülen modern bankacılık faaliyetlerine dayandırılmaktadır. İtalyan bankacılık faaliyetlerinin ise esasen İslam toplumlarının altın çağı olarak nitelenen 8-12'nci yüzyıllar arasında yaşamış Orta Doğu kökenli bankacı ve tüccarlar tarafından -hem malzemesi hem de teknikleriyle birlikte- o bölgeye taşındığı, bu çalışma ışığında görülebilmektedir. Bu noktadan hareketle “finansal aracılık ile desteklenmiş serbest dış ticaretin” dünya tarihinde zenginliğin taşıyıcısı olduğunu tespit etmemiz gerekir. Nitekim bugünkü dünyaya baktığımızda da oyunun kurallarının değişmemiş olduğunu söyleyebiliriz. Dünyada refah seviyesi en yüksek düzeyde olan ülkelerin bugün de toplumun her kesimine hizmet verecek kadar yaygınlaşmış bir bankacılık sektörüne ve canlı bir dış ticaret hacmine sahip olan ülkeler olduğu görülmektedir.

Yalnız şu var ki modern ekonomilerde toplumun geniş kesimlerine erişimi bulunan güçlü bir bankacılık sistemiyle desteklenmiş serbest ticaretin getirdiği refahı aksatabilecek tek bir olgu vardır; o da fiyat istikrarsızlığı. Burada modern ekonomi ile esasen bir merkez bankasına sahip olan ekonomileri kastetmekteyiz. Merkez bankaları para politikası yürüterek toplumun ortak mübadele aracı olan resmî paranın değerini, yani satın alım gücünü ve dolayısıyla fiyatlar genel seviyesini etkilerler. Bu 150 sene öncesine kadar var olmayan bir durum olduğundan merkez bankalarından önceki dünyada bugün olduğu gibi yaygın ve sürekli enflasyonlar söz konusu olmamıştır.

Merkez bankalarının sahip olduğu bu güç, onların hükümetten bağımsız ve rasyonel kurallara dayalı olarak çalışabildiği durumlarda reel değişkenlerin nadiren fiyatlar üzerinde yol açabildiği bazı olumsuz etkileri bertaraf etme amacıyla kullanılabilir. Fakat daha sık karşılaşılan durum, merkez bankalarının, hükümetin güdümünde gerçekleşen parasal genişleme politikalarına alet edilerek enflasyonun bizzat sebebi haline getirilmesidir. Milton Friedman'ın da belirttiği gibi “enflasyon her zaman ve her yerde parasal bir sorundur”. Bu nedenle eğer merkez bankalarına mecbur olacaksak enflasyonun çözümü, para politikasını idare eden merkez bankalarının hükümetten bağımsız ve ilan edilmiş objektif kurallara göre çalışmasında yatar. Şayet bu durum sağlanabilirse fiyat istikrarı korunmuş ve güçlü bir ekonominin gerektirdiği son parça da tamamlanmış olur.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden İslâm'ın erken dönemindeki parasal uygulamalarda fiyatlar genel seviyesini olumsuz şekilde etkileyebilecek bugünkü gibi bir merkezi otorite faaliyetinin bulunmuyor olması, oradan bugüne çıkartılacak derslere fiyat istikrarını eklemeyi zorunlu kılmaktadır. Özetlemek gerekirse ancak (1) toplumun tüm kesimlerinin erişimine açık bir bankacılık sistemi, (2) politik ve bürokratik engellerin en az düzeyde olduğu serbest ticaret ağı ve (3) şeffaf kurallara dayalı olarak çalışan hükümetten bağımsız merkez bankalarının bulunduğu bir ekonomide, İslâm'ın altın çağının yaşanmasına imkân veren iktisadi gücün bir benzerine ulaşma olasılığı söz konusu olabilecektir.

Tıpkı modern dönemde Avrupa'nın zenginliğini besleyen parasal uygulamalarda olduğu gibi İslâm'ın altın çağındaki zenginliği besleyen parasal uygulamalarda da bu fikirlerin aynı şekilde geçerli olduğu görülebilmektedir.

KAYNAKLAR

Abdülaziz Bayındır (2007). **Ticaret ve Faiz**, İstanbul, Süleymaniye Vakfı Yayınları.

Ahmet Tabakoğlu (1984), “İslâm’da Para Politikası Hakkında Bir Deneme”, **Para, Faiz ve İslam**, İSAV: Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul, Ensar Neşriyat (2015), 3. Baskı, ss. 133-44.

Alexander Del Mar (1895), **History of Monetary Systems**, Chicago: Charles H. Kerr & Company.

Ali Akyıldız (2007), “Para”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 163-6.

Benedikt Koehler (2014), **Early Islam and the Birth of Capitalism**, Lexington Books.

Benedikt Koehler (2013), “İslâm’da Kapitalizmin Doğuşu”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Sayı 69-70, Ankara: Liberte Yayınları, ss. 63-72.

Benjamin Geva (2009), “The Medieval Hawale: The Legal Nature of the Suftaj and Other Islamic Payment Instruments”, **Osgoode Digital Commons: Articles & Book Chapters**, No. 2616.

Celal Yeniçeri (1993), “Cehbez”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 222-3.

Cengiz Kallek (1997), **Asr-ı Saadet’te Yönetim-Piyasa İlişkisi**, İz Yayıncılık.

Cengiz Kallek (2010), “Süftece”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 19-21.

Cengiz Kallek & Süleyman Kaya (2008), “Sak”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 584-7.

Ebu Davud (ö.275/889), **Sünen**, Riyad: Beyt'ül-Efkari'd-Düveliyye (1999).

Ebü'l-Kasım İbni Abdülhakem (ö.257/870), **Futuhu Mısır ve Ahbaruha**, Kahire (1960).

Gene W. Heck (2006), **Charlemagne, Muhammad, and the Arab Roots of Capitalism**, Berlin: Walter de Gruyter.

Hakan Şahin (2019), **İktisadi ve Fıkhi Yönleriyle Para Üretimi**, İstanbul: Albaraka Yayınları.

Hakan Şahin (2021), “İslam Dünyasında Faize Bakışın Değişmesi ve Nedenleri”, **Ribâ ve Faiz: Nedir, Ne Değildir?**, Ankara Okulu Yayınları.

Halil Sahillioğlu (1994), “Dirhem”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 368-71.

Hamdi Döndüren (1984), “İslam’da Para, Kredi, Faiz ve Enflasyon İlişkileri”, **Para, Faiz ve İslam**, İSAV: Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul: Ensar Neşriyat (2015), 3. Baskı.

Hayrettin Karaman (2009), **İslam’ın Işığında Günün Meseleleri**, İstanbul: İz Yayıncılık.

Irving Fisher (1911), **The Purchasing Power of Money**, New York: The Macmillan Company.

İbn Miskeveyh (ö.421/1030), **Tecarib’ül-Ümem: The Eclipse of the Abbasid Caliphate**, Oxford (1921), Cilt: 2.

İbni Mace (ö.273/887), **Sünen**, Kahire: Dâr İhya’il-Kütüb’il-Arabiyye (1918).

İbnu'l-Esir (ö.630/1233), **Üsdü'l-Ğabe fi Marifeti's-Sahabe**, Cilt: 1, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1989 (h.1409).

Jack Weatherford (1997), **Para**, Çev. İnönü Korkmaz, İstanbul: Maya Kitap (2019).

John Porteous (1969), **Coins in History**, New York: Putnam.

Jonathan M. Bloom (2011), **Paper Before Print; The History and Impact of Paper in the Islamic World**, Yale University Press.

Makrizi, Ahmed ibn Ali (ö.845/1442), **Mamluk Economics** (İğaset'ül-Ümme bi'Keşf'il-Ğumme), Çev. Adel Allouche, Salt Lake City, University of Utah Press (1994).

Mehmet Efendioğlu (2013), “Zübeyr b. Avvam”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 522-4.

Michael Broome (1985), **A Handbook of Islamic Coins**, London: Seaby Publications.

Muhammed Hamidullah (1989), **İslam Peygamberi**, Çev. Mehmet Yazgan, Ankara: Beyan Yayınları (2009).

Mustafa Öztürk & Hakan Şahin (2021), **Ribâ ve Faiz: Nedir, Ne Değildir?**, Ankara Okulu Yayınları.

Nasır-ı Hüsrev (ö.1088), **Sefername**, Çev. Yahya el-Haşşab, Kahire, Hey'et'ül-Mısriyyet'il-Amme li'l-Kitab (1993).

Nebi Bozkurt & Ali Akyıldız (2009), “Sarrafılık”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 162-5.

Nehemiah Levtzion (1968), “Ibn-Hawkal, the Cheque and Awdaghost”, **The Journal of African History**, Cilt: 9, Sayı: 2, ss. 223-33.

Raymond De Roover (1948), **Money, Banking and Credit in Medieval Bruges**, Cambridge: The Mediaeval Academy of America, Publication No. 51.

Sayed Kazem Sadr (2016), **The Economic System of the Early Islamic Period**, Palgrave Macmillan.

Tsien Tsuen-Hsuin (1962), **Written on Bamboo and Silk: The Beginnings of Chinese Books and Inscriptions**, Chicago: University of Chicago Press.

- ¹ İbnü'l-Esir (ö.630/1233), **Üsdü'l-Ğabe fi Marifeti's-Sahabe**, Cilt: 1, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1989 (h.1409), s. 196.
- ² Sayed Kazem Sadr (2016), **The Economic System of the Early Islamic Period**, Palgrave Macmillan, s. 141, 149-50.
- ³ Cengiz Kallek (1997), **Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi**, İz Yayıncılık, s. 83. Aktaran: Hakan Şahin (2019), **İktisadi ve Fıkhi Yönleriyle Para Üretimi**, İstanbul: Albaraka Yayınları, s. 137-8.
- ⁴ Tsien Tsuen-Hsuei (1962), **Written on Bamboo and Silk: The Beginnings of Chinese Books and Inscriptions**, Chicago: University of Chicago Press, s. 136.
- ⁵ *Kâğıt kelimesinin Latin dillerindeki karşılığı olan paper/papier sözcükleri, kendisinden kâğıt üretimi gerçekleştirilen "papirüs" (çoğ. papirii) bitkisinin isminden türetilmiştir.*
- ⁶ Bu husustaki yaygın kanaat, Arapların kâğıt yapımını, Talas savaşında esir düşen Çinli askerler arasındaki kâğıt ustalarından öğrendiği yönündedir. Lakin nispeten geç bir tarihe (751) işaret etmesi ve bu konuda muhalif görüşlerin de bulunmasında ötürü bu görüş burada göz ardı edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Jonathan M. Bloom (2011), **Paper Before Print; The History and Impact of Paper in the Islamic World**, Yale University Press, s. 42-5.
- ⁷ Muhammed Hamidullah (1989), **İslam Peygamberi**, Çev. Mehmet Yazgan, Ankara: Beyan Yayınları (2009), s. 45-6, Madde 63.
- ⁸ Cengiz Kallek (2010), "Süftece", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 19-21
- ⁹ Benedikt Koehler (2014), **Early Islam and the Birth of Capitalism**, Lexington Books, s. 111-2.
- ¹⁰ *Süftece kelimesinin Farsça olması bu tip senetleri Arapların ilk kez, o sırada Sasani İmparatorluğu'na bağlı olan Şam bölgesinde gözlemlediğini düşündürmektedir.*
- ¹¹ Cengiz Kallek & Süleyman Kaya (2008), "Sak", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 584-7. Cengiz Kallek (2010), "Süftece", s. 19-21.
- ¹² Mehmet Efendioğlu (2013), "Zübeyr b. Avvam", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 522-4.
- ¹³ Cengiz Kallek & Süleyman Kaya (2008), "Sak", s. 585.
- ¹⁴ A.y.
- ¹⁵ Gene W. Heck (2006), **Charlemagne, Muhammad, and the Arab Roots of Capitalism**, Berlin: Walter de Gruyter, s. 110. Benedikt Koehler (2014), **A.g.e.**, s. 112
- ¹⁶ Ebü'l-Kasım İbni Abdülhakem (ö.257/870), **Futuhu Mısır ve Ahbaruha**, Kahire (1960), s. 166, 223, 244. Aktaran: Heck (2006), **A.g.e.**, s. 110.
- ¹⁷ *Bu iş muhtemelen kuponları erkenden (vadesi uzun iken) alıp daha sonra (vadesi yaklaştığında) daha yüksek bir fiyat karşılığında satmak suretiyle gerçekleştirilmiştir.*
- ¹⁸ Hakan Şahin (2019), **A.g.e.**, s. 135-6. Sayed Kazem Sadr (2016), **A.g.e.**, s. 141. Benedikt Koehler (2014), **A.g.e.**, s. 112. Cengiz Kallek (1997), **A.g.e.**, s. 83-5. Cengiz Kallek & Süleyman Kaya, "Sak", s. 585.
- ¹⁹ Cengiz Kallek (1997), **A.g.e.**, s. 58-9.
- ²⁰ Nama yazılı senetler kişiye özgü olduğundan çalınma riski çok daha düşüktür. Bu nedenle çek hırsızlığına neredeyse hiç rastlanmaz. Sahte çek üretimi ise kalpazanlığın bir başka türüdür.
- ²¹ Cengiz Kallek (2010), "Süftece", s. 20.
- ²² Cengiz Kallek (1997), **A.g.e.**, s. 219-27.
- ²³ Benjamin Geva (2009), "The Medieval Hawale: The Legal Nature of the Suftaj and Other Islamic Payment Instruments", **Osgoode Digital Commons: Articles & Book Chapters**, No. 2616. s. 4-6; Nebi Bozkurt & Ali Akyıldız (2009), "Sarraflık", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 163-6. Celal Yeniçeri (1993), "Cehbez", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 222-3.
- ²⁴ Ebu Davud (ö.275/889), **Sünen**, Buyu' (Alışveriş): Bab 8, Hadis 3340, s. 375.
- ²⁵ İbni Mace (ö.273/887), **Sünen**, Ticaret: Bab 52, Hadis 2263. Ebu Davud (ö.275/889), **Sünen**, Buyu' (Alışveriş): Bab 50, Hadis 3449.
- ²⁶ Hakan Şahin (2019), **A.g.e.**, s. 134-5. Abdülaziz Bayındır (2007), **Ticaret ve Faiz**, İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, s. 161.
- ²⁷ Hayrettin Karaman (2009), **İslam'ın Işığında Günün Meseleleri**, İstanbul: İz Yayıncılık, s. 138-9.
- ²⁸ Ali Akyıldız (2007), "Para", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 163; Cengiz Kallek (1997), **A.g.e.**, s. 55; Hakan Şahin (2019), **A.g.e.**, s. 134.
- ²⁹ Halil Sahillioğlu (1994), "Dirhem", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 369 (368-71).
- ³⁰ John Porteous (1969), **Coins in History**, New York: Putnam, s. 32-4.

-
- ³¹ Makrizi, Ahmed ibn Ali (ö.845/1442), **Mamluk Economics** (İğaset'ül-Ümme bi'Keşf'il-Ğumme), Çev. Adel Allouche, Salt Lake City, University of Utah Press (1994), s. 60.
- ³² Halil Sahillioğlu (1994), "Dirhem", s. 370.
- ³³ John Porteous (1969), **A.g.e.**, s. 33.
- ³⁴ Benedikt Koehler (2013), "İslâm'da Kapitalizmin Doğuşu", **Liberal Düşünce Dergisi**, Sayı 69-70, Ankara: Liberte Yayınları, s. 68 (63-72).
- ³⁵ Michael Broome (1985), **A Handbook of Islamic Coins**, London: Seaby Publications, s. 9.
- ³⁶ Hamdi Döndüren (1984), "İslâm'da Para, Kredi, Faiz ve Enflasyon İlişkileri", **Para, Faiz ve İslam**, İSAV: Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul: Ensar Neşriyat (2015), 3. Baskı, s. 247. Halil Sahillioğlu (1994), "Dirhem", s. 368-71.
- ³⁷ Halil Sahillioğlu (1994), "Dirhem", s. 370.
- ³⁸ John Porteous (1969), **A.g.e.**, s. 32; Michael Broome (1985), **A.g.e.**, s. 11.
- ³⁹ Irving Fisher (1911), **The Purchasing Power of Money**, New York: The Macmillan Company, s.2.
- ⁴⁰ Alexander Del Mar (1895), **History of Monetary Systems**, Chicago: Charles H. Kerr & Company, s. 387.
- ⁴¹ Hakan Şahin (2021), "İslam Dünyasında Faize Bakışın Değişmesi ve Nedenleri", **Ribâ ve Faiz: Nedir, Ne Değildir?**, Ankara Okulu Yayınları, s. 165-6.
- ⁴² Raymond De Roover (1948), **Money, Banking and Credit in Medieval Bruges**, Cambridge: The Mediaeval Academy of America, Publication No. 51, s. 250.
- ⁴³ Jack Weatherford (1997), **Para**, Çev. İnönü Korkmaz, İstanbul: Maya Kitap (2019), s. 85-93.
- ⁴⁴ Cengiz Kallek & Süleyman Kaya (2008), "Sak", s. 585.
- ⁴⁵ Benedikt Koehler (2014), **A.g.e.**, s. 113.
- ⁴⁶ Ahmet Tabakoğlu (1984), "İslâm'da Para Politikası Hakkında Bir Deneme", **Para, Faiz ve İslam**, İSAV: Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul, Ensar Neşriyat (2015), 3. Baskı, s. 136 (133-44). Celal Yeniçeri (1993), "Cehbez", s. 222-3.
- ⁴⁷ Nasır-ı Hüsrev (ö.1088), **Sefername**, Çev. Yahya el-Haşşab, Kahire, Hey'et'ül-Mısriyyet'il-Amme li'l-Kitab (1993), s. 164. Aktaran: Abdülaziz Bayındır (2007). **Ticaret ve Faiz**, İstanbul, Süleymaniye Vakfı Yayınları, s. 273. Cengiz Kallek & Süleyman Kaya, "Sak", s. 585.
- ⁴⁸ İbn Miskeveyh (ö.421/1030), **Tecarib'ül-Ümem: The Eclipse of the Abbasid Caliphate**, Oxford (1921), Cilt: 2, s. 80.
- ⁴⁹ Nehemiah Levtzion (1968), "Ibn-Hawkal, the Cheque and Awdaghost", **The Journal of African History**, Cilt: 9, Sayı: 2, s. 225-6 (223-233).
- ⁵⁰ Cengiz Kallek & Süleyman Kaya (2008), "Sak", s. 585.
- ⁵¹ Cengiz Kallek (2010), "Süftece", s. 21.
- ⁵² Cengiz Kallek & Süleyman Kaya (2008), "Sak", s. 586.
- ⁵³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Şahin (2019), **A.g.e.**, s. 156-8.